

Archieven en de 'historische' waarheid

Afrekenen met de last van oorlog,
grootschalig geweld en onderdrukking

*'Who controls the past, (...) controls the future:
who controls the present, controls the past.'*

Slogan van de Partij, George Orwell, 1984.

'De waarheid is altijd partijdig.'

DDR-communist Harry Zenk in: Eugen Ruge,
In tijden van afnemend licht (Breda 2012).¹

Introductie

Het beeld dat een gemeenschap heeft van het verleden, bepaalt haar visie op het hier en nu. Het collectieve geheugen van groepen wordt ingekleurd door een gedeelde traditie, gevoed door een breed scala aan 'momenten van de waarheid', van gedenkwaardige voetbalwedstrijden tot middeleeuwse veldslagen. Omdat het stuk voor stuk gaat om complexe historische werkelijkheden die onmogelijk als zodanig kunnen worden gereconstrueerd, wordt er een verhaal verteld dat aansluit bij de perceptie van de verteller, die op zichzelf ook weer een product van zijn eigen tijd en sociale omgeving is. Dit verklaart bijvoorbeeld waarom er – vaak op basis van hetzelfde bronnenmateriaal – boekenkasten vol monografieën over het nationaalsocialisme zijn geschreven. Geschiedschrijving is ooit treffend door historicus Pieter Geyl aangemerkt als een 'discussie zonder eind'.²

Perioden van grootschalig geweld en onderdrukking zijn bijna per definitie identiteitsbepalende ervaringen. De interpretatie achteraf is altijd subjectief, hoe welgemeend onafhankelijk sommige beschouwers ook wensen te zijn. Perioden van oorlog en onderdrukking spreken tot de verbeelding. Ze leven voort in het collectieve geheugen als bepalende momenten in de levensloop van de groep, waarop de gemeenschap op de proef wordt gesteld. Verhalen over dappere ontsnappingen, standvastig verzet of laffe collaboratie worden 'mythen' die blijf geven van de 'ware aard' van de gemeenschap en zo de groepsidentiteit vormgeven. Deze identiteit is geen statisch gegeven, maar voortdurend in ontwikkeling. Zelfreflectie en her-

¹ Hier geciteerd uit de editie die in 2013 verscheen bij uitgeverij De Geus, 284.

² P. Geyl, *Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (Utrecht 1965). Titel van hoofdstuk.

bezinning op de eigen historische rol kan leiden tot een behoefte aan herinterpretatie van het verleden en de bronnen, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de recente aandacht voor het Nederlandse naoorlogse optreden in Indonesië, de discussies omtrent het slavernijverleden, het monument van Jan Pieterszn. Coen in Hoorn en de rol van Zwarte Piet bij de Sinterklaasviering. Het verleden heeft effect op de ‘mythevorming’ en deze ‘mythes’ beïnvloeden weer het menselijk handelen.

Bij de reconstructie van de historische werkelijkheid wordt vaak een beroep gedaan op archieven. Voor het grote publiek straalt het archief autoriteit uit. Het archief wordt gezien als de sleutelbewaarder van het collectieve geheugen. Het archief wordt vertrouwd en staat garant voor authenticiteit. Archieven die gevormd worden tijdens of kort na perioden van grootschalig geweld of onderdrukking, reflecteren de reactie van een samenleving op voorafgaande conflicten en spelen een belangrijke rol in het verwerkingsproces en daarmee de transitie naar een ‘nieuwe’ maatschappij. Dit uit zich onder meer in de keuze van het materiaal dat wordt verzameld, het openbaarheidsregime en de inhoudelijke prioriteiten die worden gesteld. Uitgerekend na perioden van politieke instabiliteit en polarisatie zoeken nieuwe regimes én oppositiegroeperingen naar middelen om zichzelf te legitimeren. Archieven komen hierbij goed van pas.

In de drie casestudies die volgen (Nederland 1945, Polen 1989 en Rwanda 1994) zullen enkele archieven die zijn ontstaan na periode van *big catastrophes*, de revue passeren. De keuze voor juist deze cases is arbitrair; ook archieven in Duitsland, Spanje, Guatemala, Cambodja of Oeganda hadden kunnen volstaan. Elke situatie is uniek, maar wat de casestudies delen is een duidelijke wisselwerking tussen de noodzaak tot legitimatie bij verschillende groepen, de behoefte om hun versie van de ‘historische waarheid’ veilig te stellen en de prominente rol van archieven bij de wederopbouw van ontwrichte samenlevingen. Archiefcollecties die gevormd zijn tijdens of na traumatische perioden van oorlog, grootschalig geweld of onderdrukking hebben vaak een krachtige maatschappelijke impact; ze kunnen veroordelen of vrijspreken, beschamen of bewieroken, ontkrachten of bevestigen. Vrij naar historica Beatrice de Graaf: oorlogsarchieven kunnen heel explosief zijn.³

Nederland 1945

‘Leg openhartig alle kaarten van Uw subjectiviteit, die ge U immers in een hoge graad bewust kunt zijn, op tafel, en schrijf dan zoals ge meent “wie es eigentlich gewesen” [ist].’

RVO-medewerker Dolf Cohen op een internationale conferentie in 1950⁴

Het is een bekende anekdote: in een oude, uit de jaren dertig daterende A-Ford reisde de jonge journalist en chef van het Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie (RVO) Loe de Jong, vergezeld door onder meer collega Dolf Cohen, in november 1946 af naar het Duitse Ibbenbüren. In deze Duitse provincie stad net over de grens was naar

³ B. de Graaf, *Het archief als tijdbom. Gevaar en geheimhouding in de staatsarchieven. Ketelaar-lezing 10* (Den Haag 2012).

⁴ J.C.H. Blom, ‘De jaren bij Oorlogsdocumentatie (1945-1960)’, in: J.C.H. Blom, D.E.H. de Boer, H.F. Cohen en J.F. Cohen, *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam 2005), 35.

verluidt in 1944 een deel van het archief van het Reichskommissariat – het Duitse bezettingsbestuur in Nederland – overgebracht. Aangekomen bij het gebouw van het Amtsgericht verkende het gezelschap de parterre en de bovenverdieping. Er werd niets van belang gevonden. De heren stonden op het punt onverrichter zaken huiswaarts te keren, toen een toevallige opmerking van een Duitse functionaris hen op het spoor bracht van een geheime kelder. Hier troffen De Jong en consorten tot hun grote verbazing een groot deel van het archief van de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz aan. Dit was een spectaculaire vondst van grote historische betekenis. De Engelse autoriteiten verstrekten een vergunning en stelden een vrachtwagen ter beschikking voor het transport. Een open vrachtwagen, om precies te zijn. RVO-medewerker Van Essen had zich tijdens de terugtocht in de laadbak bovenop de documenten geworpen om alles bij elkaar te houden. De overlevering roemt diens ‘snelle greep’, maar desondanks moest er enkele malen halt worden gehouden om weggewaarde documenten op te rapen. Om een vergunning te verkrijgen aan de grens werden de documenten geïmporteerd onder de noemer: ‘waardeloos oud papier’.⁵

Dit relaas – mogelijk wat geromantiseerd in de herinneringen van De Jong – staat symbool voor de daadkracht en gedrevenheid van de medewerkers van het op 8 mei 1945 opgerichte RVO, enkele maanden later omgedoopt tot het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, de voorloper van het huidige NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. In de jaren na de oorlog trokken RVO-medewerkers er regelmatig op uit om archieven op te sporen en te redden. Zij gaven hiermee in hele praktische zin gevolg aan de opdracht die het RVO van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) had meegekregen: het verzamelen van documentatiemateriaal over de Tweede Wereldoorlog in Nederland, als basis voor het verrichten van onderzoek. In een vroegtijdig stadium werd het Nederlandse publiek hierbij betrokken. Nog tijdens de oorlog, op 28 maart 1944, deed de minister van OKW G. Bolkestein vanuit Londen via de radio de volgende – door De Jong opgestelde – oproep:

Gij kunt thans reeds helpen om dit historisch onderzoek te maken tot een groot, waarlijk nationaal werk. Geschiedenis kan geschreven worden op grond van de officiële bescheiden en archiefstukken. Wil het nageslacht ten volle beseffen wat wij als volk in deze jaren hebben doorstaan en zijn te boven gekomen, dan hebben wij juist de eenvoudige stukken nodig – een dagboek, brieven van een arbeider uit Duitsland, een reeks toespraken van een predikant of priester. Eerst als wij er in slagen dit eenvoudige, dagelijkse materiaal in overstelpende hoeveelheden bijeen te brengen, eerst dan zal het taferel van deze vrijheidsstrijd geschilderd kunnen worden in volle glorie en glans.⁶

Niet alleen vanuit Londen, maar ook in Nederland werden er al in de oorlog plannen gemaakt voor de oprichting van een rijksinstelling die zich zou richten op publicaties over de bezetting. Het was vooral economisch historicus N.W. Posthumus – hij had in 1935 ook al aan de wieg van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiede-

⁵ Ibidem, 25-28; en L. de Jong, *Herinneringen. Deel II* (Den Haag 1996), 19-20.

⁶ Geciteerd in: M. Pam, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van Dr. L. de Jong* (Den Haag 1989), 13. Pam dateert de redevoering - onjuist - op 28 maart 1945.

nis (IISG) gestaan – die zich hiervoor sterk maakte. Hij beschouwde zijn plan, in zijn eigen woorden, als ‘een plicht tegenover de burgers, die de oorlog ondergaan hadden’.⁷ Posthumus was ervan overtuigd dat ‘de vele voorbeelden van standvastigheid, onverschrokkenheid en vaderlandsliefde van ons volk’ onderwijzers en daarmee ook de jeugd zouden motiveren en inspireren.⁸

De groep rondom De Jong en die van Posthumus kwamen met elkaar in contact en stonden uiteindelijk aan de basis van de oprichting van het RVO. Aanvankelijk was het de bedoeling dat het instituut, na afronding van zijn taken, spoedig zou worden opgeheven. De medewerkers van ‘Oorlogsdocumentatie’ – zoals zij zelf het instituut noemden – werden in de eerste jaren bedolven onder het werk. Niet alleen kostte het veel tijd om de voorziene publicaties te voltooien, ook ontving het RVO een stroom van schenkingen van het publiek. De verwerking van de ongeordende archieven van de Duitse bezetter en de Nederlandse collaborerende instellingen nam veel tijd in beslag.⁹

De archieven van het RVO waren in deze beginjaren niet of nauwelijks in te zien voor het publiek, simpelweg omdat zij nog niet op orde waren gebracht. Wel kon er een bezoek worden gebracht aan de studiezaal waar illegale bladen, brochures, pamfletten en ook boeken en foto’s geraadpleegd konden worden. Het RVO manifesteerde zich in deze pionierstijd nadrukkelijk als een wetenschappelijk instituut.¹⁰ Het acquisitiebeleid richtte zich op het verzamelen van documentatiemateriaal om de oorlog vanuit een zo breed mogelijk perspectief te boekstaven. Er was niet uitsluitend aandacht voor archieven van officiële instanties. De oproepen aan het Nederlandse publiek leverden ook een grote hoeveelheid egodocumenten, foto’s, illegale bladen en aanplakbiljetten op. Het RVO toonde bijzondere belangstelling voor de verschillende rechtszaken tegen oorlogsmisdadigers, die kort na de oorlog werden gevoerd. Bronnenpublicaties en publicaties met verslagen van de processen (Rauter, Mussert, Van Genechten, Blokzijl) behoorden tot de kernproducten van het RVO.¹¹ Hierbij hanteerden de RVO-historici opvallend moderne *tools*: als eerste overheidsinstelling in Nederland beschikte het RVO over twee Webster Wire Recorders, die werden ingezet om geluidsoptnames van rechtszittingen te maken.¹²

In de eerste jaren na de oorlog was er vanuit het RVO belangstelling voor zowel ‘de daders’ als het verzet en de slachtoffers. De bevlogen Joodse radencommunist en historicus Ben Sijes, in de oorlog ondergedoken, begon aan zijn onderzoek naar de Februaristaking en de razzia van Rotterdam.¹³ Sijes verrichte baanbrekend werk door als contemporain historicus duizenden personen te interviewen. Als vroege adept van een specialisme dat later algemeen ingang zou vinden als oral history, beschouwde hij interviews als wetenschappelijk verantwoorde historische bronnen, met als extra bonus dat de vraaggesprekken, anders dan papieren bronnen, tot onvoorspelbare bijvangsten konden leiden.¹⁴ In 1950 voltooide de Groningse hoogleraar P.J. Bouman zijn studie over de April-meistakingen van 1943.¹⁵ Direct na de oorlog

⁷ Geciteerd in J. Cohen, *Het bewaren van de oorlog. De roerige beginperiode van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1945-1960* (Amsterdam 2007), 15.

⁸ Geciteerd in ibidem, 16.

⁹ E. Somers, ‘Archieven en collecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie’, in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Derde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1992), 155-56.

¹⁰ Cohen, *Het bewaren van de oorlog*, 31.

¹¹ <http://www.niod.nl/nl/publicaties/studies>.

¹² De Jong, *Herinneringen. Deel II*, 22.

¹³ <http://www.niod.nl/nl/de-razzia-van-rotterdam>.

¹⁴ Cohen, *Het bewaren van de oorlog*, 30.

werd het RVO belast met de taak een Erelijst van Gevallenen – militairen en verzetsstrijders die waren omgekomen voor volk en vaderland – te vormen en beheren.¹⁶ Binnen het RVO werd er veel waarde gehecht aan bronnenonderzoek en historisch vakmanschap, als basis voor een wetenschappelijk oordeel. Dolf Cohen sprak op een conferentie in 1950 over zijn streven naar objectiviteit. Door zich ‘tijdelijk te vereenzelvigen met mensen, sfeer, gedachtengangen waar ik persoonlijk zonder sympathie tegenover sta’, meende hij de beste aanpak te hebben gevonden.¹⁷ Eenzelfde wetenschappelijke terughoudendheid betrachtten De Jong en Posthumus bij hun bezoeken aan Höhere SS- und Polizeiführer Hanns Albin Rauter in de gevangenis in Scheveningen. Toen in een van de gesprekken Rauter tegenover hen met een terloopse ‘Es war Krieg’ ontkende iets van de deportatie van Joden te hebben geweten, bekreep De Jong – zo beschrijft hij in zijn *Herinneringen* – een gevoel dat dit niet waar kon zijn. Maar pas wanneer een of meer documenten Rauters medeweten zouden aantonen, zou voor De Jong vaststaan dat de SS-topman had gelogen.¹⁸ Het RVO was er veel aangelegen de gesprekken met Rauter zoveel mogelijk zonder waardeoordeel te voeren, zo blijkt ook uit de notulen van het Directorium van het RVO: ‘De bedoeling was, hem te stimuleren tot het weergeven van herinneringen, denkbeelden en indrukken. De bedoeling was niet, hem tegen te spreken of te corrigeren. Voor de juistheid of billijkheid van Rauters uitlatingen aanvaardt het Rijksinstituut dan ook generlei verantwoordelijkheid.’¹⁹

Een soortgelijke houding werd nagestreefd in de contacten van Oorlogsdocumentatie met Anton Mussert. Posthumus bezocht hem in 1946 enkele malen en liet de gesprekken vastleggen door een secretaresse. De leider van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) maakte op hem de indruk van ‘een – in zijn soort – eerlijk man, die zich presenteerde als een “springlevende, joviale gastheer”’.²⁰ Bij de totstandkoming van de publicatie over het proces-Mussert werd de NSB-leider in bescherming genomen tegen een naar het oordeel van Posthumus onbetrouwbare getuigenis, waarin Mussert als een opgeblazen charlatan werd neergezet. Het directorium van het RVO stond niet toe dat deze ‘trap aan een doode hond’ werd opgenomen in de bronnenpublicatie.²¹

De wetenschappelijke distantiëring werd overigens niet onder alle omstandigheden in acht genomen. In 1949, op een moment dat alleen een gratieverlening door de Nederlandse regering Rauter nog had kunnen redden van het vuurpeloton, verscheen het Rauter-nummer van *Nederland in Oorlogstijd*. Hierin liet De Jong zich op momenten flink gaan: ‘[H]oe dorstte men naar de dag, waarop deze nieuwe Alva van zijn rampzalige macht zou zijn beroofd; waarop hij zou zijn berecht, gevonnist en geëxecuteerd!’²² Het leidde tot een politieke rel, die tot in het parlement zou worden uitgevochten en waarin de professionaliteit en objectiviteit van het instituut door sommige Kamerleden in twijfel werden getrokken.²³

¹⁵ P.J. Bouman, *De april-mei stakingen van 1943* (Den Haag 1950).

¹⁶ Nog altijd – tegenwoordig digitaal – kunnen nabestaanden omgekomen familieleden of vrienden voordragen voor de Erelijst, zie <http://www.erelijst.nl>.

¹⁷ Geciteerd in Blom, ‘De jaren bij oorlogsdocumentatie’, 35.

¹⁸ De Jong, *Herinneringen. Deel II*, 24.

¹⁹ Conceptbrief (ongedateerd), waarschijnlijk 25 september 1947, van het Directorium aan onbekend, NIOD Archief no. 707, 1048.

²⁰ Directoriumvergadering RvO 2 april 1946, NIOD Archief no. 700, 1047. Bestuursvergaderingen 1945-1946.

²¹ Directoriumvergadering RvO 11 juni 1946, NIOD Archief no. 700, 1047. Bestuursvergaderingen 1945-1946.

²² Geciteerd in Cohen, *Het bewaren van de oorlog*, 55.

²³ Ibidem, 58.

Het streven naar wetenschappelijke integriteit en brede collectievorming botste incidenteel met de belangen van de Bijzondere Rechtspleging, die in deze jaren belast was met het onderzoek ter ondersteuning van de berechting van collaborateurs. Zo stuurde De Jong in 1947 een brief op hoge poten naar de minister van OKW, toen rechercheurs van de procureur-fiscaal van het Bijzondere Gerechtshof te Amsterdam beslag dreigden te leggen op stukken uit de collectie die door de oorspronkelijke eigenaars op voorwaarde van strikte geheimhouding aan het instituut waren overgedragen.²⁴ Al in 1946 gaf het eerder genoemde archief van de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz aanleiding tot een dispuut met het directoraat-generaal voor Bijzondere Rechtspleging, dat de stukken direct bij terugkomst van de vrachtwagen claimde. Het resulteerde in een compromis, waarbij de ambtenaren van de Bijzondere Rechtspleging werd toegestaan kopieën van de originelen te maken.²⁵ Ondanks deze incidenten verliep de samenwerking tussen het RVO en Justitie doorgaans harmonieus. Er werden bijvoorbeeld afspraken gemaakt over stukken betreffende de NSB die door de opsporingsdiensten werden geconfisqueerd. Documentatie die niet direct voor de rechtsvervolging en berechting van politieke delinquenten van belang was, werd overgedragen aan het RVO. Voor de opsporingsambtenaren van Justitie hadden de documenten wel een andere betekenis dan voor de onderzoekers van het RVO. Eind 1946 en begin 1947 ontving het instituut in enkele kisten de eerste archiefstukken van het Hoofdkwartier van de NSB. De toenmalig archivaris J. Steur beklagde zich over de werkwijze van de opsporingsdiensten, die regelmatig archieven uit elkaar haalden om bewijsstukken eruit te vissen en daarbij 'overbodig' materiaal zomaar weggooiden.²⁶

Anno 2014 beschikken we over een omvangrijke hoeveelheid oorspronkelijk bronnenmateriaal uit of over de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Naast alles wat het NIOD heeft verzameld, bevinden zich nog belangrijke archieven bij het Nationaal Archief (bijvoorbeeld het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, CABR)²⁷ en in de honderden verspreide collecties in musea, archieven, bibliotheken en andere instellingen.²⁸ De publieke belangstelling voor het materiaal – steeds vaker digitaal beschikbaar – is nog altijd groot. Elk jaar ontvangt het NIOD nog enkele honderden schenkingen (dagboeken, foto's, documenten) van particulieren.

²⁴ Ibidem, 31.

²⁵ De Jong, *Herinneringen. Deel II*, 20.

²⁶ E. Somers, 'Het archief van de NSB. Totstandkoming, samenstelling en ontsluiting', in: *Jaarboek Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1* (Den Haag, 1989), 210-222.

²⁷ S. Faber en G. Donker, *Bijzonder Gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de "lichte gevallen"* (MORE 2000, 2e druk), 81-92.

²⁸ Zie voor overzicht de portal WO2-collecties Netwerk Oorlogsbronnen, <http://www.oorlogsbronnen.nl>.

Polen 1989

'Our history creates our identity'

Slogan uit het Handboek van het Instytut Pamięci Narodowej (IPN).²⁹

'Het is gemakkelijk praten over Polen. Het is moeilijker om ervoor te werken. Nog moeilijker ervoor te sterven. Het allermoeilijkste is ervoor te lijden.'

Poolse gevangene in Gestapogevangenis in Warschau.³⁰

In de recent verschenen studie *Bloodlands* stelt historicus Timothy Snyder dat buiten Polen de omvang van het Poolse lijden in de twintigste eeuw wordt onderschat.³¹ Al in de jaren dertig werden er onder Stalins bewind in Oekraïne en Kazachstan grote aantallen Polen doodgehongerd. De luchtaanval die de Duitsers in september 1939 uitvoerden op Warschau, kostte evenveel levens als de veel bekendere aanval van de geallieerden op Dresden in 1945. In Katyn werden naar schatting 20.000 Poolse officieren en intellectuelen door het Narodnij Komissariat Vnoetrennich Djel (NKVD) – de geheime dienst van de Sovjets – geëxecuteerd.³² Tijdens de opstand van Warschau in 1944 vielen er meer Poolse slachtoffers dan Japanners na de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki. Cijfers spreken boekdelen: in de Tweede Wereldoorlog kwamen volgens Snyder circa vijf miljoen Poolse burgers om (waaronder drie miljoen Joden), meer dan 10% van de totale bevolking.³³ De Tweede Wereldoorlog was een traumatische ervaring voor Polen. Het grondgebied van de jonge Poolse natie, die na de Eerste Wereldoorlog eindelijk over een zelfstandige status beschikte, vormde voor de zoveelste keer het strijdtonel van buitenlandse machten. Vanaf september 1939 werd Polen opgedeeld tussen de Duitsers en de Russen. Zowel het nazi- als het Sovjetbeleid was erop gericht de Poolse cultuur en identiteit de kop in te drukken. Nadat het naziregime was afgezet, volgde bijna een halve eeuw communistische overheersing. Openlijke verwerking van hetgeen de Polen was overkomen in de oorlog, bleek onmogelijk. Het repressieve beleid van het nieuwe regime bezorgde Polen na de Tweede Wereldoorlog een nieuw trauma.

In 1989 kwam er een einde aan het communistische bewind. In zijn eerste speech in het parlement op 24 augustus 1989 verkondigde de nieuwe, democratisch gekozen premier Tadeusz Mazowiecki een 'gruba kreska' (dikke streep) te willen zetten onder wat er in het verleden was gebeurd. Oude loyaliteiten mochten geen aanleiding geven tot discriminatie. Iedereen – inclusief de communisten – had recht op een nieuw leven, zolang het nieuwe democratische stelsel maar werd gerespecteerd.³⁴

²⁹ *The Institute of National Remembrance Guide* (Warschau 2009).

³⁰ T. Snyder, *Bloedlanden. Europa tussen Hitler en Stalin* (Amsterdam 2011), 522. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling van *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, dat in 2010 bij Basic Books verscheen.

³¹ Snyder, *Bloedlanden*, 516.

³² Zie N. Davies, *God's Playground. A history of Poland. Volume II. 1795 to the Present* (New York 2005, revised edition), 335.

³³ Polen telde in 1939 circa 35 miljoen inwoners. Aantallen genoemd door Snyder, *Bloedlanden*, 517.

³⁴ L. Stan, 'Poland' in: L. Stan (ed.), *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Reckoning with the communist past* (Abingdon, 2009), 79 ev.

De *gruba kreska*-benadering stelde Polen in staat om zonder bloedvergieten geleidelijk te transformeren tot een parlementaire democratie. Tegelijkertijd vormde deze beleidslijn een obstakel bij het juridisch vervolgen van oud-communisten, bood het geen stem aan de slachtoffers van het oude repressieve regime en hield het geen rekening met de wens van de Poolse bevolking om prominente politici ter verantwoording te roepen wegens hun connecties met de Służba Bezpieczeństwa (SB, de Poolse communistische geheime dienst).

Het duurde enkele jaren voordat onder druk van de publieke opinie de *gruba kreska*-politiek werd verlaten. Op 18 december 1998 – ondanks een veto van de postcommunistische president Aleksander Kwaśniewski – richtte het Poolse parlement het Instytut Pamięci Narodowej (Instituut voor Nationale Herinnering, IPN) op.³⁵ Het IPN was feitelijk een voortzetting van de Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Instytut Pamięci Narodowej (Hoofdkommissie voor Onderzoek naar misdaden tegen het Poolse volk - Instituut voor Nationale Herinnering). Deze instelling had zich al vanaf 1945 – onder supervisie van de communistische autoriteiten – bezig gehouden met de vervolging van nazimisdaden in Polen. Het IPN bouwde hierop voort, maar richtte zich ook op communistische misdaden, alles vooral volgens eigen zeggen ter nagedachtenis van de slachtoffers van ‘misdaden tegen de Poolse staat’.³⁶ De president van het IPN werd direct gekozen door het Poolse parlement.

In de loop der jaren ontwikkelde het IPN zich tot een omvangrijk instituut (met ongeveer tweeduizend medewerkers³⁷ waaronder meer dan honderdvijftig historici) dat zich op allerlei verschillende wijzen richtte op misdaden tegen de menselijkheid op Pools grondgebied. Het instituut verrichtte onderzoek en produceerde publicaties, onder meer over de ondergrondse verzetsorganisaties in Polen in de periode 1944-1956, de geschiedenis van de vakbond Solidarność en de slachting van Joden in Jedwabne (1941), waar ook Polen tot de daders behoorden.³⁸ Recentelijk stond onderzoek van het IPN aan de basis van een publiek debat over antisemitisme in Polen, dat ook in de Nederlandse media de nodige aandacht kreeg.³⁹ Tot 2013 aan toe bracht het IPN volgens eigen cijfers circa duizend publicaties voort.⁴⁰ Het onderzoek van het IPN leidde niet alleen tot wetenschappelijke output, maar ook tot rechtszaken en veroordelingen. Het instituut beschikt namelijk – net als ooit de Hoofdkommissie – over wettelijke bevoegdheden om bewijsmateriaal te verzamelen en rechtszaken te initiëren ter vervolging van personen die ervan verdacht worden zich schuldig te hebben gemaakt aan oorlogsmisdaden of misdaden tegen vrede en de menselijkheid.⁴¹ Vanuit deze taakstelling raakte het IPN nauw betrokken bij een aantal rechtszaken tegen ex-communisten, waaronder het spraakmakende proces tegen generaal Jaruzelski (2001 en verder). Daarnaast was er ook aandacht voor nazimisdaden, maar in mindere mate, mogelijk vanwege de relatieve schaarste van bewijsmateriaal. Gegevens over 2004 laten zien dat van de 1295 lopende onder-

³⁵ Redevoering van Kaminski op 26 februari 2013 op een symposium ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van het Instituut voor de Studie van Totalitaire Regimes (Praag), <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/konferencje/role/kaminski.pdf>.

³⁶ <http://ipn.gov.pl/en/about-the-institute/documents/institute-documents/the-act-on-the-institute-of-national-remembrance>.

³⁷ Stan, ‘Poland’, 88.

³⁸ Redevoering van Kaminski, 26 februari 2013.

³⁹ Zie artikelen van M. Korzec, ‘In Polen is antisemitisme intiem - en tegelijkertijd massaal’, in: *NRC* (6-1-2014) en de reactie hierop van I. Gusc, ‘Antisemieten hebben in Polen heus geen vrij spel’, in: *NRC* (20-1-2014).

⁴⁰ Redevoering van Kaminski, 26 februari 2013.

⁴¹ Stan, ‘Poland’, 88.

zoeken bij de openbare aanklager van het IPN het in 335 gevallen om nazimisdaden ging en in 878 om communistische misdaden.⁴²

Kort na de oprichting werd het IPN ook belast met het beheren van archiefcollecties. Documenten over nazimisdaden en het Poolse verzet uit een aantal lokale en regionale archieven werden overgebracht naar het IPN.⁴³ Daarnaast kreeg het IPN het politiek gevoelige SB-archief onder zijn hoede. Naar verluidt omvatte dit archief circa 90 strekkende kilometer aan documenten, inclusief persoonsdossiers van meer dan 98.000 geheime spionnen. Eind 1989 was het gebouw van de SB bestormd door studenten, die papershredders en volgepropte zakken met verminkte documenten aantroffen. Het parlement veroordeelde de studentenactie, maar de kwestie was hiermee wel op de politieke agenda gezet: het IPN werd uiteindelijk verantwoordelijk gemaakt voor het beheer van het SB-archief.⁴⁴

In principe had iedereen het recht om zijn of haar eigen dossier in te zien.⁴⁵ Het IPN kon niet voorkomen dat er schandalen naar buiten kwamen, waarbij soms ook de integriteit van het instituut ter discussie werd gesteld. Zo circuleerde in 2004 op internet een lijst met 240.000 namen van voormalig geheim agenten, informanten en slachtoffers. Het document was afkomstig van het IPN en – al dan niet opzettelijk – naar buiten gebracht door journalist Bronisław Wildstein. Een politieke rel was het gevolg en een publiek debat over het veiligheidsbeleid van het IPN kwam op gang. Bijkomend effect was een storm van verzoeken van personen die op de lijst stonden en hun eigen dossier wensten in te zien.⁴⁶

In 2006 nam het Poolse parlement, op initiatief van de rechtse president en eerste minister, de broers Jarosław en Lech Kaczyński, een wet aan die een aanzienlijke uitbreiding van de bestaande zuiveringsmethoden vanuit de overheid betekende. Voortaan moesten niet alleen senior ambtenaren een verklaring afleggen over hun banden met het communistische regime, maar iedereen met een publieke functie, dus ook onderwijzers, academici en journalisten.⁴⁷ De wet betekende een verdere verwijdering van de *gruba kreska*-politiek en gaf de aanzet tot een levendige publieke discussie. Janusz Kurtyka, de president van het IPN – de instelling die zich voortaan zou moeten gaan bezighouden met het controleren van de verklaringen – steunde het voorstel, zo liet hij weten in de media: ‘I was never one who thought that separating ourselves from the past was the right thing to do, or even a possible thing to do. (...) We can’t move forward ... (until) we make sure that the people who shape our future are not implicated in this past.’⁴⁸

Politiek verslaggever Timothy Garton Ash vertolkte de zorgen van de tegenstanders, die vreesden dat de nieuwe wetgeving een heksenjacht zou ontketenen. Als men alle dossiers van de geheime dienst openbaar wenste te maken – zoals door sommigen in aanvulling op de wet werd betoogd – moest dit volgens Ash wel op een wijze gebeuren, waarbij de persoonlijke levenssfeer van de betrokkenen zou worden

⁴² A. Rzepliński, ‘Prosecution of Nazi Crimes in Poland in 1939-2004’ (Lyon 2004), 3, <http://www.gotoslawek.org/linki/FirstInternationalExpertMeetingOnWarCrimes.pdf>.

⁴³ <http://www.ehri-project.eu/drupal/content/poland>.

⁴⁴ Stan, ‘Poland’, 86-87.

⁴⁵ Zie <http://ipn.gov.pl/en/about-the-institute/documents/institute-documents/the-act-on-the-institute-of-national-remembrance>.

⁴⁶ *The Guardian* (5 februari 2005), <http://www.theguardian.com/world/2005/feb/05/poland>.

⁴⁷ *BBC News*, 11 mei 2007, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6648435.stm>.

⁴⁸ *Chicago Tribune* (1 december 2006), http://articles.chicagotribune.com/2006-11-28/news/0611280100_1-lech-and-jaroslaw-kaczynski-democratic-poland-lena-kolarska-bobinska/1.

gerespecteerd. Alleen een 'scrupulously neutral, well-funded, professional archive administration, with well-trained personnel committed to ensuring that, for example, purely personal details drawn from secret police snooping on sex lives and medical histories are carefully blacked out on the photocopies of the records that are opened', zou dit kunnen doen. Het 'highly politicised, chronically leaking' IPN ontbeerde dergelijke capaciteiten volgens Ash.⁴⁹ Andere critici, zoals historicus Andrzej Friszke, stelde het probleem omtrent de volledigheid van het archief aan de orde. Hoe representatief is een archief waarvan volgens Friszke circa 90% van de dossiers van kerkelijke collaborateurs vernietigd was vóór overdracht aan het IPN? 'The archives are incomplete, and it's hard to know why certain files were saved and others were destroyed. That's why this whole process will never be credible.'⁵⁰ De wet van de Kaczyński-broers werd uiteindelijk in 2007 door het Constitutionele Hof ongrondwettelijk verklaard. Hiermee bleef de bestaande, 'mildere' wetgeving uit 1997 gehandhaafd. Het IPN werd belast met de verificatie van de verklaringen, die doorgaans tot weinig compromitterende situaties leidde: van de 23.000 ingediende zogenaamde 'lustratie'-verklaringen⁵¹ bleken slechts tientallen vals te zijn. Toegang tot de dossiers is vooralsnog uitsluitend voorbehouden aan slachtoffers en onderzoekers, onder stringente voorwaarden, waarbij bijzondere persoonsgegevens alleen geanonimiseerd of met toestemming van de betreffende persoon mogen worden gepubliceerd. Slechts een klein deel van het originele SB-archief is open voor het publiek.⁵²

Sinds 2011 heeft het IPN ook een aantal 'herdenkingstaken' erbij gekregen. Zo is het instituut nauw betrokken bij de organisatie van de officiële nationale feestdag ter herdenking van anticomunistische Poolse verzetsstrijders, de zogenaamde Dag van Herdenking aan de 'vervloekte soldaten' (Narodowy Dzień Pamięci 'Żołnierzy Wyklętych'), die jaarlijks op 1 maart wordt gehouden.⁵³ Het IPN heeft de bevoegdheid om anticomunistische activisten voor te dragen voor het Kruis van Vrijheid en Solidariteit. Het IPN heeft zijn educatieve taken uitgebreid en probeert steeds meer de weg naar het grote publiek te vinden. Een groot succes in dit verband is het bordspel Kolejka (Rij), waarvan inmiddels meer dan 50.000 exemplaren zijn verkocht. Het spel draait om het verwerven van levensmiddelen in communistische staatswinkels. Gastschrijvers en -regisseurs hebben op basis van verhalen uit het archief een aantal toneelstukken opgevoerd, waarvan sommige ook op de Poolse nationale televisie zijn uitgezonden.⁵⁴

Vanaf 2009 behoort het IPN tot een van de protagonisten van de door het Europees parlement gefatteerde European Day of Remembrance for Victims of Totalitarian Regimes. De datum – 23 augustus, de dag van het Duits-Russische Molotov-Ribbentrop-pact – en ook het begrip 'totalitair' hebben aanleiding gegeven voor commentaar van de zijde van organisaties die zich bezighouden met het herdenken van slachtoffers van nazismisdaden. Binnen de Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research (ITF) verklaarde directeur van de CLAIMS Conference Wesley Fisher dat de nieuwe herinneringsdag

⁴⁹ *The Guardian* (24 mei 2007). <http://www.theguardian.com/commentisfree/2007/may/24/comment.comment>.

⁵⁰ *Chicago Tribune* (1 december 2006), http://articles.chicagotribune.com/2006-11-28/news/0611280100_1_lech-and-jaroslaw-kaczyński-democratic-poland-lena-kolarska-bobinska/2

⁵¹ 'Lustratie' - in het Latijn 'zuiveren door vuur' - is een term die gebruikt wordt om het politieke proces te duiden waarbij de betrokkenheid van personen bij misdaden van het voormalige communistische regime nagetrokken wordt.

onvoldoende blijkt zou geven van het unieke karakter van de Holocaust: 'Having a single day to commemorate both the victims of Nazism and of Communism is problematic in itself, and choosing August 23 is really impossible, since it implies that the Soviet Union was responsible for WWII. It is particularly troublesome since the Soviet Union was a major victor of WWII and was the liberator of Auschwitz.'⁵⁵

Het diepgewortelde gevoel van onrecht en de sterke drang naar rechtvaardiging en genoegdoening na bijna vijftig jaar onderdrukking en bezetting, maken het IPN en andere Poolse erfgoedinstellingen tot sterk gepolitiseerde organisaties. Ze reflecteren maatschappelijke frictie en onrust, maar gelden tegelijkertijd voor velen ook als bakens bij de zoektocht naar 'de historische waarheid'. Het politieke belang versterkt de positie van archiefinstellingen in Polen, maar bedreigt ook voortdurend hun integriteit en geloofwaardigheid.

Rwanda 1994

'Learning from our history to build a bright future'

Slogan ter gelegenheid van de 18de herdenking van de Rwandese genocide, 12 april 2012.

Drie weken na het presidentieel communiqué van 2 januari 2003, waarin de vrijlating werd aangekondigd van de eerste golf van gevangenen, opende een zestal strafinrichtingen in Rwanda hun poorten. 40.000 veroordeelde moordenaars trokken het land in, terug naar hun familie en dorpsgenoten om hun leven weer op te pakken.⁵⁶ De autoriteiten hadden de lokale bevolking voorbereid op hun komst en erop aangedrongen hen niet aan te vallen of te provoceren. Claudine Kayitesi ging met haar kinderen naar buiten om de voormalig gevangenen, die in een rechte rij, met tassen op hun hoofd, door het provinciestadje Nyamata trokken, te aanschouwen. Ze herkende een van haar ex-buren, de man die haar oudste zus had vermoord. De gevangenen riepen beschaamd: 'Halleluja, halleluja! Hoe gaat het ermee? Moge God jullie beschermen! Hou[d] van elkaar. We zullen voortaan voor jullie bidden, absoluut.' De toeschouwers keken met verbazing naar de optocht, zonder hun hand op te steken.⁵⁷

De impact van de genocide op de Rwandese samenleving is immens. Het grote aantal slachtoffers binnen een relatief klein land (26.340 vierkante kilometer) met ten tijde van de genocide circa zeven en half miljoen inwoners maakt dat bijna iedereen in zijn of haar directe omgeving familieleden, vrienden en bekenden heeft verloren. De genocide ontvlamde op 6 april 1994. In de avond werd het vliegtuig met onder meer de Hutu-president van de Republiek van Rwanda Habyarimana en zijn ambtsgeenoot uit Burundi Ntaryamira met een raket neergeschoten. De aanval betekende het startschot voor een genocide waarin Hutu's massaal Tutsi-landgenoten zouden

⁵² Stan, 'Poland', 97.

⁵³ Het gaat om strijders die door het communistische regime zijn vervolgd en geëxecuteerd omdat zij tijdens de Tweede Wereldoorlog deel uitmaakten van anticomunistische illegale groeperingen.

⁵⁴ Redevoering Kaminski op 26 februari 2013, <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/konference/role/kaminski.pdf>.

⁵⁵ Blog CLAIMS conference 29 september 2010, zie <http://blog.claimscon.org/2010/09/29/todays-challenge-holocaust-approval/>.

⁵⁶ Jean Hatzfeld, *De strategie van de antilopen. Daders en slachtoffers van de Rwandese genocide* (Amsterdam 2008), 12-26.

⁵⁷ Hatzfeld, *De strategie van de antilopen*, 17.

vermoorden. Volgens cijfers van de Verenigde Naties kwamen er in drie maanden tijd meer dan 800.000 Rwandezes om, hoofdzakelijk Tutsi's, maar ook enkele politiek gematigde Hutu's.⁵⁸ In het overwegend agrarische Rwanda kwamen de daders en slachtoffers veelal uit dezelfde dorpen en hadden hun families soms decennia-lang met elkaar samengeleefd. De Hutu-moordeskaders trokken in het ritme van de seizoensarbeid erop uit om handmatig en systematisch – vaak met machetes (kapmessen die worden gebruikt bij het oogsten) – Tutsi's om het leven te brengen.⁵⁹

De eruptie van gewelddadigheden in 1994 kent een lange voorgeschiedenis. Nog voordat Rwanda aan het einde van de negentiende eeuw door de Duitsers als kolonie werd ingelijfd, bestond er al een tweedeling tussen de Tutsi's, oorspronkelijk een veehoedersvolk, en de Hutu's, van origine landbouwers die herendiensten uitvoerden en in die hoedanigheid ondergeschikt waren aan de Tutsi-elite. De Westerse kolonisten bouwden hun bestuursapparaat rondom de bestaande sociaaleconomische machtsstructuren, wat de Tutsi's tot handlangers van de koloniale bezetters maakten. In de decennia die aan de genocide voorafgingen, kwam het al regelmatig tot bloedige confrontaties tussen de Tutsi's en Hutu's, niet alleen in Rwanda maar ook onder meer in de buurlanden Burundi en de Democratische Republiek Congo. Na de genocide, die tot juli 1994 voortduurde, keerden grote aantallen vluchtelingen terug vanuit de buurlanden, in het bijzonder Oeganda en de Democratische Republiek Congo. Later, in 1996, viel het Rwandese leger Congo binnen om te vechten tegen de voormalige *génocidaires* die zich in de vluchtelingenkampen ophielden. Tegelijkertijd predikte het nieuwe Tutsi-regime van de Republiek van Rwanda – vanaf 2000 onder leiding van president Paul Kagame – een politiek van verzoening, eenheid, stabiliteit en veiligheid.⁶⁰ Deze politieke spagaat bezorgde Kagame lof – temeer omdat Rwanda economisch al spoedig het tij mee had – maar ook ferme kritiek van onder meer de VN op de steun aan de Tutsi-rebellentrepen en de aanwezigheid van het Rwandese leger in Oost-Congo.

De postgenocidale berechting van *génocidaires* vond aanvankelijk plaats buiten Rwanda. Na een besluit tot oprichting van de VN-Veiligheidsraad op 8 november 1994 werd het jaar daarop in Arusha (Tanzania) het UN International Criminal Tribunal for Rwanda (UNICTR) in werking gesteld.⁶¹ Vanaf 1996 werden – met hulp van de VN, enkele buitenlandse regeringen en NGO's – nationale rechtbanken in Rwanda ingesteld, die zich bezighielden met de berechting van vermeende daders.⁶² Uit onvrede met de trage afhandeling door deze nationale rechtbanken en het UNICTR – in totaal zouden er door het UNICTR slechts 83 vermeende daders worden berecht – en ook vanwege de groeiende probleem van de overvolle gevangenen, nam de regering van Kagame rond de eeuwwisseling nadrukkelijk het heft in eigen handen. In 2001 werden in het hele land zogenaamde Gacaca-rechtbanken opgericht. Gacaca betekent letterlijk 'kort of zacht gras', refererend aan de openbare

⁵⁸ <http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=5/1999/1257>.

⁵⁹ Hatzfeld, *A time for Machetes. The Rwandan genocide: the killers speak* (Londen 2008).

⁶⁰ Hatzfeld, *Machetes*, 297.

⁶¹ <http://www.unicttr.org/tabid/101/default.aspx>.

⁶² Phil Clark, *The Gacaca courts, post-genocide justice and reconciliation in Rwanda. Justice without lawyers* (New York 2010), 21.

⁶³ <http://niodbibliotheek.blogspot.nl/2012/07/op-bezoek-in-rwanda-7.html>.

⁶⁴ *Summary of the report presented at the closing of Gacaca Courts Activities* (Kigali, juni 2012), 33, 34.

⁶⁵ *Ibidem*.

gemeenschapsgronden in dorpen en steden, die al in pre-koloniale tijden fungeerden als verzamelplek voor openbare bijeenkomsten. De lokale, openbare zittingen, waar daders publiekelijk verantwoording afleggen voor hun acties binnen de eigen gemeenschap, maakten het niet alleen mogelijk om binnen korte tijd veel zaken af te handelen, maar speelden ook een belangrijke rol bij de verwerking van de gebeurtenissen binnen de verschillende lokale gemeenschappen.⁶³ Er bestonden uiteindelijk ongeveer 12.000 Gacaca-rechtbanken, die gezamenlijk volgens de gegevens van de Rwandese regering circa twee miljoen zaken afhandelden.⁶⁴ Op 18 juni 2012 werden de Gacaca-rechtbanken officieel gesloten. Uiteindelijk leidde dit volgens officiële cijfers in 1.681.648 zaken tot een veroordeling.⁶⁵ Naast belangstelling en een zeker ontzag voor deze unieke vorm van Transitional Justice was er vanuit de internationale gemeenschap ook kritiek. Volgens verschillende mensenrechtenorganisaties waaronder Human Rights Watch voldeden de Gacaca-rechtbanken niet aan normen voor een onafhankelijke rechtspleging.⁶⁶ Zo zou het de circa 160.000 rechters, gekozen uit de gemeenschappen, hebben ontbroken aan de benodigde juridische kennis en kunde. Verdachten die voor de Gacaca-rechtbanken verschenen, konden niet beschikken over eigen advocaten. Ook was er kritiek op het gegeven dat enkele leden van de regerende RPF (Rwandese Patriottische Front) nooit voor de Gacaca-rechtbanken zijn gedaagd.⁶⁷ Onderzoeker Phil Clark nuanceert de kritiek op de Gacaca-rechtspleging en is gematigd positief in zijn eindoordeel: 'Gacaca's success in facilitating pragmatic and profound outcomes in many communities must be lauded, but we must also recognise its major limitations and the problems it has produced.'⁶⁸

De wijze waarop het huidige Tutsi-regime van Kagame omgaat met de herinnering van de genocide is van verschillende zijde bekritiseerd. Er is commentaar op de wijze waarop het bloedbad dat de Tutsi's aanrichtten onder de Hutu-bevolking in Burundi (1972) door de autoriteiten niet wordt erkend als genocidaal.⁶⁹ De Franse politicooloog René Lemarchand wijst op de systematische moordpartijen van het RPF en spreekt van een 'state-sponsored effort to legitimize a Manichean view of history', waarbij de Tutsi's het goede vertegenwoordigen en de Hutu's het kwade.⁷⁰ Onderzoeker Olivier Nyirubugara spreekt – in navolging van psycholoog Ernest Schachtel – van 'imposed amnesia'. Een deel van de Rwandese bevolking wordt volgens hem door de politieke autoriteiten gedwongen om te vergeten of gebeurtenissen anders te herinneren dan dat ze daadwerkelijk plaatsvonden.⁷¹ Anno 2014 telt Rwanda ongeveer 11 miljoen inwoners, waarvan 84% behoort tot de Hutu-gemeenschap, een potentiële tijdbom onder het huidige verzoeningsproces.⁷²

Welke implicaties heeft de turbulente recente geschiedenis van Rwanda gehad voor de archiefsector in het land? Groot verschil met de westerse cultuur is dat Rwanda een rijke orale herinneringstraditie kent. Geschiedenis en cultuur zijn – inclusief

⁶⁶ *Justice compromised. The Legacy of Rwanda's Community-Based Gacaca Courts* (New York 2011), <http://www.hrw.org/reports/2011/05/31/justice-compromised-0>.

⁶⁷ *BBC News*, (18 juni 2012), <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-18490348>.

⁶⁸ Clark, *Gacaca courts*, 347-352.

⁶⁹ *BBC News*, (13 augustus 2012), <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-19182107> en R. Lemarchand, *The politics of memory in the Great Lakes Region. NIOD Jaarlezing 2013* (Amsterdam 2013), 3.

⁷⁰ R. Lemarchand, *The politics of memory*, 5.

⁷¹ O. Nyirubugara, *Complexities and dangers of remembering and forgetting in Rwanda* (Leiden 2013), 48-49.

⁷² *CIA Work Factbook, Rwanda*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rw.html>. Dit is een schatting, omdat er door de autoriteiten geen officiële cijfers worden verstrekt over de etnische samenstelling van de bevolking.

verschillende Tutsi- en Hutu-stereotypen – vooral door middel van vertelde verhalen van generatie op generatie overgeleverd.⁷³ Papieren bronnen spelen een relatief kleine rol binnen de herinneringscultuur. In de tijd dat Rwanda rond 1900 door Duitsland werd gekoloniseerd en van 1919 tot 1962 door België, ontstonden de eerste archieven. Het Nationaal Archief werd op 22 juni 1979 opgericht. In 1981 werd het Nationaal Archief overgebracht naar Kigali, onder de hoede van de *Office of the President*. Vanwege de strenge veiligheidsvoorwaarden maakten maar weinigen gebruik van het archief. In de vroege jaren negentig – inmiddels viel het archief onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Jeugd, Sport en Cultuur – verhuisde het archief naar het Amahoro-stadion in Kigali.⁷⁴ Tijdens de genocide moest het Nationaal Archief het ontgelden. De locatie – het stadion werd door de extremistische Hutu-militie Interahamwe gebruikt voor fusillades en executies – was een belangrijk doelwit van de RPF-milities, met alle gevolgen van dien. Naar verluidt werd de helft van het complete Nationaal Archief vernietigd in 1994.⁷⁵ Enkele andere Rwandese archieven kwamen ongeschonden uit de genocide, waaronder relatief veel overheidsarchieven die tijdens de snelle opmars van de RPF niet meer door de vluchtende ambtenaren vernietigd konden worden. De genocide had grote gevolgen voor de medewerkers; velen kwamen om of vluchtten naar het buitenland.⁷⁶

Archiefmateriaal gevormd tijdens of naar aanleiding van de genocide bevindt zich anno 2014 – voor zover dit nu bekend is en wat het materiaal binnen de landsgrenzen zelf betreft – bij overheidsinstellingen, particuliere belangenverenigingen van slachtoffers en nabestaanden en nationale mediaorganisaties.⁷⁷ Daarnaast is er ook nog relevant archiefmateriaal buiten Rwanda, bijvoorbeeld het UNICTR-archief. Er bestaat in Rwanda geen wettelijke verplichting om archieven te bewaren.⁷⁸ Veel collecties en archieven worden bewaard onder slechte omstandigheden, omdat de instellingen niet beschikken over klimatologisch verantwoorde bewaarruimtes en gekwalificeerd personeel.

Het belangrijkste archief over de genocide bestaat uit stukken die gevormd zijn in het kader van de rechtspleging door de Gacaca-rechtbanken. Het Gacaca-archief herbergt naar schatting zestig miljoen documenten en een groot aantal video- en audio-opnames.⁷⁹ Het omvat de administratie van de duizenden lokale rechtbanken, met talloze ooggetuigeverslagen van slachtoffers, nabestaanden en daders.⁸⁰ Het archief – meer dan 18.000 dozen – is aangemerkt als potentieel doelwit voor terroristische aanslagen en wordt om deze reden bewaard in een streng beveiligd regeringsgebouw in Kigali. Het *Research and Documentation Center on Genocide* (onderdeel van de

⁷³ O. Nyirubugara, *Complexities and dangers*.

⁷⁴ J. Kanyange, *Les Archives Nationales* (zonder plaats 2009), <http://www.archivesdefrance.culture.gouv.fr/static/1619>. Zie ook M. Wakhungu Olaka, *The role of genocide in the development of libraries and librarianship in Rwanda* (2009), http://www.ala.org/irrt/sites/ala.org/irrt/files/content/irrtcommittees/irrtintlpapers/Musa_Olaka-paper-200.pdf.

⁷⁵ <http://www.gla.ac.uk/services/archives/news/dunaskinnews200207/humannatureandattitudestoarchivesinrwanda/>.

⁷⁶ Olaka, *Role of genocide*, 11.

⁷⁷ *Road Map - Feasibility Study*, version 0.2, 11 oktober 2013 (ongepubliceerd, interne inventarisatie). Zie ook: <http://niodbibliotheek.blogspot.nl/2013/11/genocide-archieven-in-rwanda.html>.

⁷⁸ M. Wakhungu Olaka, *The role of genocide in the development of libraries and librarianship in Rwanda* (2009), http://www.ala.org/irrt/sites/ala.org/irrt/files/content/irrtcommittees/irrtintlpapers/Musa_Olaka-paper-200.pdf.

Commission Nationale de Lutte contre le Génocide) beheert de collectie, die nu slechts toegankelijk is op persoonlijke afspraak. Het archief is niet of nauwelijks ontsloten; op de dozen staan vaak nog wel plaatsnamen, maar van een verdere toegang is geen sprake. Het is op dit moment nog onbekend wat er in de toekomst met het archief zal gebeuren.⁸¹

Enkele belangrijke collecties – interviews, beeldmateriaal en objecten – berusten bij het documentatiecentrum van het Kigali Genocide Memorial Center (KGM). Het KGM is opgericht op 7 april 2004, exact tien jaar na het uitbreken van de genocide. Het complex, een combinatie van gedenkplaats (massagraf met 250.000 slachtoffers), museum en – sinds 2010 – archief/documentatiecentrum, is gelegen tegen de helling van een van de vele heuvels in het centrum van de stad. Het KGM geldt met 90.000 bezoekers per jaar inmiddels als een van de best bezochte toeristische plekken van Rwanda. Het initiatief tot oprichting van het herdenkingscentrum werd aanvankelijk genomen door de stadsraad van Kigali, al snel geflankeerd door enkele nationale regeringsinstanties zoals het Rwandese ministerie van Justitie en het ministerie van Jeugd, Sport en Cultuur. Zij raakten in contact met de Aegis Trust, een internationale NGO die zich inzet voor de bestrijding van genocides en misdaden tegen de menselijkheid.⁸² Het KGM werd gefinancierd door de Aegis Trust en fondsen afkomstig uit België, Zweden en de VS (Clinton Foundation).⁸³ De belangrijkste motivatie tot oprichting van het KGM was en is het voorkomen van soortgelijke moordpartijen in de toekomst.⁸⁴

Het Genocide Archive Rwanda (GAR), opgericht in december 2010 als onderdeel van het KGM, verzamelt informatie over de genocide.⁸⁵ De belangrijkste bestaansreden van het centrum is volgens directeur Freddy Mutanguha de noodzaak om elke vorm van genocide-ontkenning met concreet bewijsmateriaal te bestrijden: 'Nearly 20 years after the Genocide we still have denials of genocide. The only weapon is to keep evidence of what happened, that will show how it was planned and executed'⁸⁶. Het documentatiecentrum heeft inmiddels circa 25 mensen in dienst, waarvan de meesten de genocide van zeer dichtbij hebben meegemaakt.⁸⁷ De belangrijkste activiteit bestaat uit het interviewen van ooggetuigen van de genocide, meestal overlevenden, maar soms ook daders.⁸⁸

Een belangrijk archief met betrekking tot enkele prominente *génocidaires* is dat van het UNICTR. In 2010 ontstond er een discussie over waar en door wie de originele stukken van het UNICTR – met onder meer 900.000 pagina's met transcripties en audio- en video-opnames van rechtszittingen en ook 10.000 besluiten en vonnissen

⁷⁹ <http://niodbibliotheek.blogspot.nl/2013/11/genocide-archieven-in-rwanda-2.html>.

⁸⁰ <http://bouwknegt.wordpress.com/2012/07/13/grasveld-rechtbanken/>.

⁸¹ <http://niodbibliotheek.blogspot.nl/2013/11/genocide-archieven-in-rwanda-2.html>.

⁸² E-mail correspondentie van auteur met onderzoeker Phil Clark, 16 september 2013.

⁸³ *The Guardian* (24 maart 2004) <http://www.theguardian.com/artanddesign/2004/mar/24/art.rwanda>. Zie ook: <http://www.aegistrust.org/index.php/What-we-do/what-we-do.html>.

⁸⁴ [http://www.primature.gov.rw/rw/top/amakuru/amakuru-arambuye.html?tx_ttnews\[tt_news\]=887&cHash=c5cc9b519b2aedcbf961359975233f27](http://www.primature.gov.rw/rw/top/amakuru/amakuru-arambuye.html?tx_ttnews[tt_news]=887&cHash=c5cc9b519b2aedcbf961359975233f27).

⁸⁵ *BBC News* (10 december 2010) <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-11966605>.

⁸⁶ *The New Times* (13 november 2013), <http://www.newtimes.co.rw/news/index.php?i=15540&a=72069#Kwibuka19>.

⁸⁷ Bijvoorbeeld: <http://www.niod.nl/nl/held-van-de-maand/mei-claver-irakoze>.

⁸⁸ http://www.genocidearchiverwanda.org.rw/index.php/Welcometo_Genocide_Archive_Rwanda.

aangaande berechte personen – zouden moeten worden bewaard.⁸⁹ De VN pleitte voor Arusha, vanuit veiligheidsoverwegingen, maar ook vanwege de vermeende neutraliteit van Tanzania. Hierop volgden felle protesten vanuit Rwanda. Het Rwandese dagblad *The New Times* schreef op 19 april 2013: 'It is extremely unfortunate and frustrating that Rwandans are still being forced to agitate for this essential part of our own history. Make no mistake; those archives are our history. (...) It is simply mind-boggling that the archives would find another home. Where else would they be as valued? Where else would they provide such a lesson to the citizenry? Placing the archives in any other hands would be a slap in the face of all Rwandans'⁹⁰.

De VN is voorsnog niet bezweken onder de politieke druk om het UNICTR-archief van Arusha naar Kigali over te brengen.⁹¹ Aanvullend argument dat hierbij is aangevoerd is het vertrouwelijke karakter van het materiaal: het archief bevat getuigenissen, die onder voorwaarde van verzekerde anonimiteit zijn afgelegd en niet zomaar aan iedere justitiële entiteit kunnen worden overgedragen.⁹² Voor veel Rwandezers bevestigt de weigering van de VN om de stukken over te dragen de ongunstige indruk, die zij toch al hadden van het Tribunaal. Het UNICTR is voor hen een tandeloze tijger, een betekenisloos verlengstuk van de internationale gemeenschap die ten tijde van de genocide, op het moment suprême, Rwanda in de steek liet.

'Had the genocide never happened, [the] state of libraries and archives in Rwanda might have been far worse than it is today', stelt informatiewetenschapper Musa Wakhungu Olaka in 2010. Hij beschrijft hoe de archief- en bibliotheeksector in Rwanda, na een periode van stilstand en marginalisering, zich door de genocide mag verheugen op toenemende belangstelling en – niet onbelangrijk – financiële steun vanuit de internationale gemeenschap en de NGO's.⁹³ Na de genocide is er – vooral ook vanuit het buitenland – meer interesse voor het pre-genocidale Rwanda, en, in de slipstream hiervan, voor archieven en de noodzaak om deze beter te conserveren en te ontsluiten.⁹⁴

De laatste jaren is er vanuit de Rwandese overheid meer aandacht voor de archiefsector. Zo publiceerde de regering in september 2012 een nationale *Records and Archives management policy*, een eerste belangrijke stap op weg naar verdere professionalisering.⁹⁵ Er zijn verschillende wetten in voorbereiding die betrekking hebben op de organisatie van de archiefsector en ook het openbaarheidsbeleid. Daarnaast zijn op initiatief van de Aegis Trust gesprekken gaande tussen een aantal Rwandese collectiebeherende instellingen om tot een gezamenlijk beleid te komen voor het beheer en gebruik van genocidearchieven.⁹⁶ Een adviserende rol hierbij is weggelegd voor het NIOD, dat zo de unieke kans krijgt om vanuit de eigen ervaring met het beheren van politiek gevoelige archieven en collecties, een bijdrage te leveren aan wederopbouw in Rwanda.

⁸⁹ <http://www.icty.org/sid/10874>.

⁹⁰ *The New Times* (19 april 2013) <http://www.newtimes.co.rw/news/index.php?i=15332&a=66107>.

⁹¹ <http://www.icty.org/sid/10874>.

⁹² <http://innercitypress.blogspot.nl/2013/06/to-rwanda-uns-ictwont-return-archives.html>.

⁹³ M. Wakhungu Olaka, *The role of genocide*.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ http://www.minispoc.gov.rw/fileadmin/templates/Documents/cabinet-gor_records_management_policy.doc

⁹⁶ *The New Times* (13 november 2012) <http://www.newtimes.co.rw/news/index.php?i=15540&a=72069#Kwibuka19>.

Conclusie

Als veronderstelde poortwachters van de 'historische waarheid' bezitten archiefinstellingen macht. Dat maakt ze aantrekkelijk voor gemeenschappen die graag op basis van het verzamelde erfgoed hun positie willen legitimeren. Na traumatische ervaringen zoals oorlogen, onderdrukking of grootschalig geweld bestaat er binnen gemeenschappen vaak een urgente behoefte aan een samenhangend 'verhaal' om hun versie van de 'historische waarheid' vast te leggen en te verkondigen. Het directe nut van deze legitimatie is gelegen in de positionering van de groep binnen de nieuw ontstane politieke realiteit. Omdat de actualiteit van wederopbouw in een ontworpen samenleving vraagt om een blik voorwaarts, wordt dit 'verhaal' vaak zo geconstrueerd dat er lering uit kan worden getrokken voor de toekomst. Verleden, heden en toekomst komen zelden zo dicht bij elkaar als in perioden van politieke transitie. In het geval van Nederland nam de regering-in-ballingschap al in 1944 het initiatief het Nederlandse volk op te roepen belangrijke documenten niet weg te gooien, zodat later recht kon worden gedaan aan de heldhaftige vaderlandse vrijheidsstrijd tegen de Duitse bezetter. Enkele prominente medewerkers van het RVO – Sijes, Cohen en uiteraard ook De Jong – waren van Joodse afkomst en hadden familie en vrienden verloren in de oorlog. Zij beschouwden hun werk als een morele plicht tegenover de slachtoffers. Het RVO toonde belangstelling voor zowel particuliere stukken als archieven van officiële instanties. In Nederland bestond een scheiding tussen de archiefbeherende wetenschappelijke onderzoeksinstelling RVO en het justitiële apparaat van de Bijzondere Rechtspleging. Er werd samengewerkt, maar beide hadden tegelijkertijd eigen, soms conflicterende belangen en verantwoordelijkheden. Bijzondere Rechtspleging verzamelde bewijsstukken, het RVO bronnenmateriaal.

Polen heeft in de twintigste eeuw feitelijk twee aaneengesloten traumatische perioden doorstaan; de Tweede Wereldoorlog en daarna de communistische repressie. De verwerking van een halve eeuw onderdrukking viel in 1989 samen met het lang gekoesterde verlangen van het Poolse volk naar een eigen, zelfstandige natie. Het Instytut Pamięci Narodowej is een gepolitiseerd instituut dat zich met zijn brede scala aan activiteiten richt op het verhaal van 'de patriottische traditie van de strijd van het Poolse volk' tegen de bezetters, het nazisme en het communisme. De taken en bevoegdheden van het IPN bewegen – van *gruba kreska* tot volledige openbaarheid en strenge lustratiewetgeving tot uiteindelijke een gematigd lustratiebeleid en beperkte toegang tot privacygevoelige archieven – voortdurend mee met de visie van de wisselende politieke machthebbers en de evoluerende Poolse identiteit. In Rwanda duurde het tien jaar voordat er onder meer vanuit de regering actie werd ondernomen om een herinnerings- en later ook documentatiecentrum over de genocide op te richten. Dit valt mogelijk te verklaren vanuit de voortdurende politieke instabiliteit en onrust in het land vanaf 1994. Het KGM vertelt het verhaal van de genocide van de Hutu's op de Tutsi's en sluit hiermee aan bij de door de Rwandese Tutsi-regering geautoriseerde lijn. In Rwanda blijven de vermeende misdrijven van het RPF en het optreden van de Tutsi's in Burundi (1972) voorsnog groten-deels onttrokken aan het publieke debat. Het huidige Tutsi-minderheidsregime wil van de Hutu's en Tutsi's Rwandezers maken. De herinnering aan de genocide op de Tutsi's wordt ingezet als ultiem schrikbeeld van 'dat nooit weer'.

'Records have power and are a power', aldus professor Ketelaar.⁹⁷ Archiefstukken zijn machtsinstrumenten die kunnen worden ingezet om autoriteit en controle af te dwingen.⁹⁸ Vooral archieven van veiligheidsdiensten zoals de Szűba Bezpieczeństwa kunnen reputaties maken én breken.⁹⁹ Lustratiewetgeving waarbij de staat de antecedenten van publieke functionarissen natrekt of onderzoek naar het verleden van politici (bijvoorbeeld de zaak-Aantjes) illustreren in hele concrete zin de politieke macht van archiefstukken.

Ketelaar beschrijft ook hoe archieven instrumenten van zelfbeschikking en bevrijding kunnen zijn. Zowel in het Nederland van 1945 als het Polen van 1989 bestond er een behoefte bij de nieuwe politieke machtshebbers om door middel van acquisitie, onderzoek en publicaties de vrijheidsstrijd van het volk vast te leggen voor het nageslacht. Slachtoffers en nabestaanden beschouwden het verzamelen van documentatiemateriaal en het publiceren hierover als een probaat middel om hun verhaal – en daarmee dat van hun omgekomen dierbaren – voor toekomstige generaties veilig te stellen. Erkenning van wat hen was overkomen, rechtvaardigde hun positie in de nieuwe samenleving-in-opbouw.

Een directe link tussen politieke transitie, machtslegitimatie en archiefvorming is gelegen in de vervolging en bestraffing van 'daders'. In rechtszaken tegen collaborators, genocideplegers en oorlogsmisdadigers wordt veelvuldig een beroep gedaan op authentieke documentatie of getuigenverhalen (CABR, Gacaca, UNICTR, IPN).

De rechterlijke macht maakt onderdeel uit van het nieuwe politieke regime.

In de wijze waarop wordt omgegaan met het berechten van 'de schuldigen' schuilt impliciet de toekomstvisie van de nieuwe machtshebbers. Is de wederopbouw gediend bij een *gruba kreska* of juist bij berechting van zoveel mogelijk 'daders'?

Wat wordt als strafbaar beschouwd? De manier waarop een regime omgaat met deze kwesties sijpelt door naar hoe er wordt aangekeken tegen de rol van archiefinstellingen.

Hoe kunnen archiefinstellingen omgaan met de grote maatschappelijke verantwoordelijkheid die op hen rust in perioden na grootschalig geweld? Allereerst is het voor hen zaak om te waken over de eigen onafhankelijkheid. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan: archiefinstellingen in transitieperioden zijn per definitie gepolitiseerde organisaties. Het acquisitiebeleid, maar ook het openbaarheidsbeleid volgt direct uit de wijze waarop er wordt teruggekeken op het recente verleden. Nieuwe machthebbers zetten een dikke streep onder het verleden of eisen juist optimale openheid van zaken. Gegeven het feit dat archiefinstellingen nooit de 'absolute waarheid' beheren en altijd vanuit een politieke taakstelling opereren, is het van belang dat zij openheid verschaffen over hun collectiebeleid. Daarnaast moeten archiefinstellingen hun gebruikers altijd informeren over de context van archieven: de herkomst en provenance van de stukken.

Archiefinstellingen hebben in perioden na grootschalig geweld doorgaans weinig bewegingsruimte en zijn overgeleverd aan de nieuwe politieke machtsverhoudingen. Cruciaal voor de onafhankelijkheid van archiefinstellingen is dat hun professionaliteit wordt gerespecteerd door de nieuwe machthebbers. De 'historische waarheid' moet nooit van bovenaf worden opgelegd, maar overgelaten worden aan het

krachtenveld van de 'discussie zonder eind'. Archiefinstellingen faciliteren deze discussie vanuit hun eigen ethiek en jarenlange archivistische traditie. Voor een samenleving die een traumatische gebeurtenis als een genocide, oorlog of periode van repressie te verwerken krijgt, biedt een open debat de meest constructieve route om het nabije verleden een plek te bezorgen in het collectieve geheugen.

⁹⁷ E. Ketelaar, 'Recordkeeping and societal power', in: Sue McKemish, Michael Piggott, Barbara Reed en Frank Upward (red.), *Archives: Recordkeeping in Society. Topics in Australasian Library and Information Studies*, (Wagga Wagga 2005), 297.

⁹⁸ Ketelaar, 'Recordkeeping', 287.

⁹⁹ Zie bijvoorbeeld: B. de Graaf, *Het archief als tijdbom*.